

ІСТОРІЯ

народного
господарства
та
економічної
думки

УКРАЇНИ

ВИПУСК

39-40

2007

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ»

**ІСТОРИЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

**Збірник
наукових праць**

Засновано в 1965 р.

**Випуск
39 – 40**

Київ – 2007

Історія народного господарства та економічної думки України.
Зб. наук. праць. — Випуск 39 – 40. — Київ, 2007. — 416 с. — (Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»).

Випуск виходить у світ як дальше продовження серійного видання, започаткованого в 1965 році. Друкуються нові розробки вчених з актуальних проблем історії економічних реформ, історії народного господарства та економічної думки. Продовжується традиційна рубрика «Наші публікації». Вміщено ряд матеріалів довідково-бібліографічного характеру.

Випуск выходит в свет как дальнейшее продолжение серийного издания, основанного в 1965 году. Печатаются новые разработки ученых по актуальным проблемам истории экономических реформ, истории народного хозяйства и экономической мысли. Продолжается традиционная рубрика «Наши публикации». Помещен ряд материалов справочно-библиографического характера.

Редакційна колегія :

Т. І. Дерев'янкін (відповідальний редактор), Л. П. Горкіна, С. О. Біла, Д. П. Богиня, В. Г. Бодров, В. І. Гринчуцький (заст. відповідального редактора), В. В. Дементьєв, Л. Я. Корнійчук, П. М. Леоненко, М. О. Уперенко, Р. Д. Толстов (відповідальний секретар).

Рецензенти :

В. Д. Базилевич, Б. Й. Пасхавер, І. О. Галиця, Л. М. Шаблиста, В. В. Зимовець.

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 22 травня 1997 р. (№ 1а /5) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено у «Перелік № 1 наукових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт» (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. — 1997. — № 2. — С. 81).

Затверджено до друку вченою радою
Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Адреса редколегії: 01011. Київ – 11, вул. Панаса Мирного, 26
Телефон 280-84-07
economistori@bigmir.net

Л. П. Горкіна

**АКАДЕМІК В. А. КОСИНСЬКИЙ:
СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ
ТА НАУКОВУ СПАДЩИНУ УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО**

У статті розглядаються основні віхи життя та наукової діяльності В. Косинського, його погляди на ряд методологічних проблем політичної економії, теорії і практики кредиту, шляхи еволюції сільського господарства. Наводиться уривок з останньої праці В. Косинського (додаток).

Сільське господарство не пластична глина, з якої можна виліпити будь-які форми відповідно ідеалу та інтересу художника. Сільське господарство – живий організм величезної життєздатності, який таять у собі гігантські сили, зростає і розвивається за притаманними йому законами.

В. Косинський

Володимир Андрійович Косинський (1864–1922*) один з перших українських академіків, які заснували 1918 р. Українську Академію наук (УАН), очолену В. Вернадським. В. Косинський належить до тієї плеяди вчених-економістів, які наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. доклали багато зусиль і наукової наснаги до виявлення закономірностей еволюції економіки Російської імперії, передусім – її сільського господарства. В центрі їх уваги було обґрунтування шляхів і засобів виведення цієї галузі економіки з кризового стану та піднесення її до рівня західноєвропейських стандартів того часу. Серед цих економістів такі відомі російські і українські вчені як О. Чупров, М. Каблуков, О. Кауфман, С. Булгаков, О. Посніков, П. Маслов, О. Русов, С. Прокопович, П. Лященко, О. Чайанов, В. Левитський та ін. Багато з них, у тому числі і В. Косинський, брали активну участь у спробах розв’язати аграрну проблему в Росії та Україні, до краю загострену під час Першої світової війни, в буремну революційну та пореволюційну добу 1917–1920-х років, доки їх зусилля не були змиті тотальною практикою радянського будівництва в усій її безальтернативності.

* Дата смерті В. Косинського, яка до останнього часу вважалася невідомою, уточнена за УЕ-2 [7, т. 11, с. 317].

© Л. П. Горкіна, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

Вивчення наукової спадщини цих економістів набуває на сьогодні особливого значення, оскільки їх діяльність розгорталася в період болісного, але невідворотного розвитку в Росії та Україні капіталістичних, тобто розвинутих ринкових відносин. Головним гальмом на цьому шляху виявилось відстале, обтяжене середньовічними пережитками сільське господарство, представлене великим дворянським (поміщицьким) і дрібним селянським (общинним і подвірним) землеволодінням та землекористуванням. Найпекучішим питанням економічної теорії і економічної політики стало визначення ступеня придатності цих форм сільськогосподарського виробництва для нових ринкових умов, як у суто економічному, так і в соціальному аспектах. Від правильної відповіді на нього, як засвідчує історія, залежав не тільки успіх реформ у всіх без винятку галузях і сферах народного господарства, але й сама доля країни. Визначний внесок у наукове обґрунтування шляхів розв'язання цієї проблеми належить В. Косинському.

До останнього часу наукові дослідження В. Косинського лише фрагментарно згадувалися в історико-економічній літературі радянської доби як «апологетичний витвір буржуазного вченого» [8, с. 245, 272-273]. Тільки в 90-ті роки ХХ ст. в Україні з'явилися перші опубліковані об'єктивні дані про вченого [7, т. 3, с. 1145], були зроблені окремі спроби неупередженого висвітлення життєвого шляху та наукового доробку В. Косинського, фактично, відродження самої пам'яті про цього відомого свого часу науковця – політеконома, статистика, спеціаліста з питань кредиту, аграрних і інших проблем [9; 4; 17]. Його доля, як і доля багатьох інших українських та російських економістів дореволюційної школи, в радянські часи склалася трагічно.

Життєвий шлях, громадська та науково-викладацька діяльність В. Косинського припали на період радикальних зрушень у соціально-економічному та політичному житті Російської імперії, добу визвольних рухів, реформ, війн та революцій, сповнену демократичними сподіваннями та гіркими розчаруваннями. З небагатьох документальних джерел на сьогодні ретельно опрацьованих передусім Л. Матвєєвою [17], та з багатої наукової спадщини вченого виразно вимальовується особистість, що органічно поєднувала привабливі риси характеру, вроджену інтелігентність, високий професіоналізм, різнобічні наукові інтереси та гідну поваги громадянську позицію.

Народився Володимир Косинський на Чернігівщині у с. Дорошівка Глухівського повіту. Він походив із старовинного гетьманського роду Косинських, був сином заможного дворянина-землевласника губернського секретаря А. Косинського. Після закінчення Глухівської прогімназії та Новгород-Сіверської гімназії В. Косинський 1883 р. вступив до Московського університету, де успішно закінчив 1887 р. фізико-математичний, а також 1888 р. (екстерном) юридичний факультети. Молодий вчений отримав свідоцтво на право викладати математику в

гімназіях, але прагнув наукової діяльності. 1891 р. за рішенням Ради Московського університету і з дозволу міністра народної освіти В. Косинський був залишений при кафедрі політичної економії і статистики для підготовки до професорського звання терміном на два роки (за фінансової підтримки Міністерства народної освіти). Кафедрою тоді керував один з провідних російських статистиків, відомий свого часу політеконом та спеціаліст з аграрних проблем О. І. Чупров. З 1894 р. термін підготовки В. Косинському було продовжено ще на рік. 1895 р. він здав іспити на ступінь магістра політичної економії.

В. Косинського зацікавила проблема кредитної кооперації, яка на той час відчутно виявила на Заході свої можливості у підтримці дрібної обробної промисловості та піднесенні сільського, передусім селянського, господарства. Молодий дослідник прагнув ґрунтовно вивчити цей досвід. У 1896 р. він був на два роки направлений на студіювання в Німеччину та Австрію. Пізніше, 1901 р., вчений публічно висловить «безмежну вдячність своїм дорогим вчителям професорам *О. І. Чупрову та І. І. Янжулу*», завдяки сприянню яких «мав можливість вивчити життя і явища, яких він торкається у своїй праці, на місці, за кордоном, шляхом безпосереднього спостереження, огляду та опитування» [15, с. VI].

Після повернення до Москви вчений продовжував працювати в університеті, з 1900 р. – на посаді приват-доцента на кафедрі політичної економії. Читав лекції з економіки промисловості і працював над магістерською дисертацією *«Учреждения для мелкого кредита в Германии. Их история в связи с некоторыми сторонами экономической жизни этой страны»*, яку успішно захистив 1901 року та видав як монографію. До цієї праці, що стала концептуальною у формуванні власного наукового світогляду молодого вченого, ми звернемося окремо. Отримавши ступінь магістра політичної економії, В. Косинський у 1902-1904 рр. займав посаду ад'юнкт-професора Ризького політехнічного інституту і водночас працював над докторською дисертацією з аграрного питання. В ці роки він публікує праці *«Точное знание и обществоведение»* (1903), а також *«К вопросу о мерах к развитию производительных сил России: Статистико-экономический эскиз»* (1904). Ці праці засвідчують широке коло наукових інтересів вченого.

З 1904 р. починається новий період у діяльності В. Косинського – його життя і праця в Україні. Цього року вчений, за запрошенням, почав працювати в Новоросійському (Одеському) університеті виконуючим обов'язки екстраординарного професора, і в 1905 р. був призначений деканом юридичного факультету. 1906 р. він опублікував монографію *«К аграрному вопросу. Вып. I. Крестьянское и помещичье хозяйство»*, яку захистив як докторську дисертацію в 1907 р. у Московському університеті та отримав звання доктора політичної економії. Того ж року В. Косинський перевидав в Україні курс лекцій з політичної економії свого вчителя О. Чупрова [21]. Між тим, як переконаний конституціоналіст та член

«Академічного союзу професорів», що протидіяв принизливому статусу 1884 р., який, по суті, ліквідував будь-які залишки університетської автономії та демократії, В. Косинський попадає до розряду «неблагонадійної» професури і, природно, під таємний нагляд поліції. Більше того, в липні 1908 р. одеський генерал-губернатор на підставі «правил про місцевості, що оголошуються на військовому стані», звільнив з посади та відсторонив від викладання в Новоросійському університеті ряд вчених, серед яких був і професор В. Косинський [17, с. 326].

Однак вже в лютому 1908 р. В. Косинський, за представленням В. Бажаєва, О. Фортунатова та С. Булгакова був обраний Вченою радою Київського політехнічного інституту екстраординарним професором кафедри політичної економії при сільськогосподарському відділенні цього інституту. Водночас він працював на кафедрі прикладної економіки в Київському комерційному інституті, де читав, зокрема, курс з історії та теорії політичної економії, був членом Ради інституту. Але й у Києві, за таємним розпорядженням Київського губернатора, вчений залишався під негласним наглядом поліції.

У свій «київський період» В. Косинський багато уваги приділяє науково-громадській роботі. Він стає членом Українського наукового товариства (з 1910 р.), вступає до конституційно-демократичної партії, в 1911 р. його затверджують головою професорського дисциплінарного суду. Він отримує чин статського радника. Вчений читає лекції з економічних проблем у колі київської інтелігенції, йому доручають виступити з доповіддю на I Всеросійському сільськогосподарському з'їзді, що відбувся восени 1913 р. у Києві. Можна цілком погодитися з думкою сучасних дослідників, що саме доповідь В. Косинського «*Несколько слов по поводу эволюции в сельском хозяйстве*» зробила його ворогом ортодоксальних марксистів, передусім В. Леніна [17, с. 328-329]. Дійсно, саме тоді В. Ленін розцінив В. Косинського як «буржуазного професора», з яким згоджувалися народники «відносно життєвості «трудового» господарства» [16, с. 5]. Цей «ярлик» буржуазного професора за радянських часів на довгі десятиліття «перекрив» доступ широкій науковій громадськості до праць В. Косинського.

За науковою результативністю київський період у житті В. Косинського був надзвичайно потужним. Як засвідчує Л. Матвєєва, саме тоді В. Косинський видав 2 томи свого «Курсу з політичної економії» та збирався удосконалити окремі розділи цього «Курсу» під час закордонного відрядження 1913-1914 рр., коли він побував у Німеччині, Австрії, Швейцарії та мав у планах відвідати також Париж і Лондон (цим планам завадила Перша світова війна). На жаль, автор не зміг віднайти цього видання серед праць В. Косинського. Немає його бібліографічного опису і у Л. Матвєєвої. Разом з тим, достеменно відомо, що весь цей час вчений наполегливо продовжував працювати над аграрною проблематикою. У 1913 р. він починає публікувати перший відділ другого випуску своєї

фундаментальної праці «К аграрному вопросу» в «Известиях Киевского коммерческого института» під назвою «*Земельная задолженность и мобилизация земельной собственности*» [10]. Перша світова війна завадила продовженню цієї публікації.

Під час війни вчений у 1914-1916 рр. неодноразово піднімає питання про антидемократичні, ганебні дії Російського уряду по відношенню до українського населення Галичини, але позитивного відгуку, зокрема в партії кадетів, не знаходить [17, с. 330-331]. До речі, ці події в Галичині яскраво й недвозначно викладені у статті Володимира Вернадського, яка була написана 1915 р., але побачила світ лише в наш час [1]. Політичні події все більше втягують В. Косинського у свій вир. Перемогу Лютневої революції вчений зустрів з великими надіями на кардинальні демократичні зміни в суспільстві. «Наша Батьківщина, – писав він, – стала вільною країною і народ взяв у свої руки долю вітчизни. У невимовно важких умовах відбувся переворот і велика, дорога ноша разом з тим виявляється і страшенно важкою... Вірю – могутні сили народні пронесуть її через грізну бурю наших днів до кращого світлого майбутнього...» [13, с. 20]. З цією надією вчений бере участь в роботі різних комісій, з'їздів тощо. Працює у Головному земельному комітеті на чолі з О. Посніковим, створеному Тимчасовим урядом для розв'язання найпекучішої на той час земельної проблеми, та в організованій з тією ж метою Лізі аграрних реформ, до якої входили також О. Чаянов, М. Каблуков, М. Туган-Барановський і інші відомі російські та українські вчені.

Втім, ця напружена громадсько-політична діяльність не заважає В. Косинському продовжувати дослідження проблем аграрної еволюції та шляхів реформування сільського господарства. 1917 р. вчений видає першу частину фундаментальної монографії «*Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы: К аграрному вопросу. – Вып. 2. – Ч. I. Земельная задолженность*» і напружено працює над її завершенням. В результаті вже 1918 р. побачила світ наступна частина монографії «*Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы: К аграрному вопросу. – Вып. 2. – Ч. II. Мобилизация земельной собственности*». Це була остання з відомих нам опублікованих праць видатного вченого, уривок з якої наводиться як додаток до цієї статті.

Прагнення зробити посильний внесок у розвиток в Україні соціально-економічних наук і, передусім, його улюбленого дітища – сільськогосподарської економії – приводить В. Косинського, разом з іншими провідними спеціалістами в галузях історичної, філологічної, фізико-математичної та соціально-економічної наук у коло засновників Української Академії наук. 1918 р. вчений стає членом Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, очоленої В. Вернадським, і того ж року В. Косинського разом з М. Туганом-Барановським та О. Левицьким було рекомендовано до першого складу

УАН (з 12-и академіків) по соціально-економічному відділу. Проте плідна праця В. Косинського в УАН була недовгою: він буквально потрапив під жорнова політичних подій в Україні. Вчений дав згоду обійняти пост міністра праці в уряді П. Скоропадського, який, до речі, не тільки підписав 14 листопада 1918 р. закон про організацію УАН, але й сприяв виділенню значних коштів на її потреби [2, с. 133-135]. Того ж 1918 р. Директорія поставила В. Косинського поза законом.

Вченого продовжували переслідувати і після приходу на початку 1919 р. до Києва більшовиків: сім'ю виселили з квартири Політехнічного інституту, а сам він був змушений переховуватись. Тільки за клопотанням УАН та особисто В. Вернадського (а також вчених Політехнічного інституту) Раднарком України влітку 1919 р. дозволив Косинському повернутися до своїх обов'язків. Але у 1920 р. всі навчальні заклади не працювали, ледь жевріло життя в Академії [19]. Вчений не мав ніяких засобів до існування. Вихід знайшовся у безкоштовному відкомандируванні Косинського за рішенням спільного зібрання УАН до Кам'янець-Подільського університету. Звідси напередодні «чистки» професорського складу у 1921-1922 рр. В. Косинського вдалося відправити за кордон. Цей університет врятував таким чином не одного з відомих українських вчених. Потім сліди В. Косинського губляться, відомо тільки, що 1921 р. він був у Варшаві, а в 1922 р. – у Празі. У повідомленні про склад і структуру реформованої Наркомосом УРСР у 1928 р. Всеукраїнської Академії наук зазначалося, що В. Косинський вже декілька років тому «порвав з УАН», фактично вибув з її складу і, «здається ... навіть помер...» [17, с. 341]. Віднайти відомості про перебування В. Косинського за кордоном та долю його сім'ї є, напевне, святий обов'язок сучасних українських вчених, передусім, академічних.

Щодо наукової спадщини В. Косинського, вона привертає особливу увагу в наш час не тільки тим колом проблем, про яке автор згадував на початку цієї розвідки, але й втіленням у ній світоглядних концепцій вченого, що врешті-решт визначили і його теоретико-методологічні підходи до розв'язання цих проблем.

Формування наукового світогляду В. Косинського відбувалося під визначальним впливом його навчання, дослідницької й викладацької роботи в Московському університеті. Він виховувався саме у тій московській школі на чолі з О. Чупровим, яка, на думку проф. Київського університету О. Білімовича, що вже якось наводилася нами, була «марксистською в теорії і народницькою в політиці» [18, с. 14]. Дійсно, економісти цієї школи зазнали відчутного впливу марксизму і в теоретичному обґрунтуванні ринкових відносин значно поступалися економістам ліберально-прагматичної «школи М. Бунге» [6]. Наступниками останньої стали українські маргіналісти Р. Орженцький, О. Білімович, Є. Слуцький. Однак, заради справедливості, зауважимо, що теоретичні уявлення вчених «школи О. Чупрова», в т. ч. й В. Косинського,

далеко виходили за межі марксизму, передусім, його філософсько-соціологічної концепції.

Ці вчені поділяли Марксову ідею про економічну сферу як визначальну в суспільному розвитку, однак, подібно до економістів Нової німецької історичної школи (Г. Зіммель, А. Вагнер, Г. Шмоллер і ін.), вносили у цю ідею елементи релятивізму та реформізму, пропонували її розуміння в аспекті взаємодії економіки і права, посилення уваги до психологічних витоків економічних явищ тощо. Однією з характерних рис їх досліджень було прагнення співставити абстрактно-теоретичні висновки класичної школи та марксистського вчення з реальною дійсністю, пояснити закономірності еволюції тогочасного господарського ладу і перспективи цієї еволюції у всій складності їх психологічної, історичної та соціальної обумовленості. Слід наголосити, що саме економісти «школи О. Чупрова» зуміли заперечити аграрний розділ економічної теорії марксизму. На базі аналізу величезного фактичного матеріалу вони переконливо довели помилковість Марксового погляду, підхопленого ортодоксальними марксистами, на характер процесу диференціації селянських господарств, який нібито веде до їх кінцевої загибелі в результаті концентрації виробництва у сільському господарстві, а також на еволюцію форм сільськогосподарського виробництва в цілому. Визначний внесок у це спростування належить і В. Косинському, погляди якого склалися у цілком самостійну цілісну наукову концепцію.

Особливу роль у цій концепції відігравала увага, яку В. Косинський приділяв психологічній вмотивованості господарської діяльності, роблячи тим самим відчутний крок у бік методологічних засад неокласичної школи. «При найближчому знайомстві з суспільними явищами, – писав він, – доводиться прийти до висновку, що єдиним активним елементом у суспільстві є індивідуальна людина з її індивідуальною психологією ... всі соціальні явища зводяться у кінцевому результаті до дій та вчинків окремих осіб, які утворюють різні групи, класи. Особистий інтерес, спонука потреби, сили та всілякі можливі інші психічні мотиви визначають собою дії та вчинки людей», з яких і «виникає все те, що складає суспільне явище» [11, с. 41-42]. Все інше – право, релігія, культурна спадщина, подібно до зовнішньої природи, є, за В. Косинським, «тільки обставини, умови, в яких доводиться діяти кожній окремій особі й усій сукупності існуючих у даний час людей ... причому ці особи керуються міркуваннями особистого розрахунку та іншими психічними мотивами». У такий спосіб вчений заперечував тим німецьким економістам, зокрема Г. Шмоллеру, які стверджували, що сучасне суспільство «є чимось згуртованим правовою, релігійною і т. д. організацією» [15, с. СІХ].

В дусі неокласиків (К. Менгера, Є. Бьом-Баверка і ін.) В. Косинський різко заперечував проти трактування К. Марксом, а також В. Зомбартом, М. Туганом-Барановським, М. Зібером, Л. Brentano і ін. робочої сили як перемінного капіталу, своєрідного товару, купленого на заробітну плату.

«Ні людина, ні людські якості, ні людські відносини у сучасному суспільстві, в якому не існує рабства, не можуть бути кваліфіковані як господарські блага», – був переконаний вчений. Не можна об'єктивізувати уявлення про підприємство, як це робить Маркс. «Необхідно притягти особистий елемент при визначенні поняття підприємства взагалі та капіталістичного підприємства зокрема». Тільки це дозволить виявити активні елементи у підприємстві, як і в суспільстві взагалі. Ці активні елементи – «люди з їх психологією і силами» [11, с. 70-71].

Позитивним у методології вивчення економічних явищ було використання В. Косинським «закону спадної дохідності нових витрат капіталу та праці», який, однак, він розглядав «як закон природи» [Ibid, с. 4-25]. Тобто, подібно до абсолютної більшості економістів того часу, дію цього закону вчений поширював виключно на галузь землеробства. Він вважав, що у промисловості «ніякої верхньої межі для техніки виробництва ... не покладено... Тут ... можна говорити *про зростаючу дохідність нових витрат капіталу і праці*, зовсім протилежне тому, що має місце в сільському господарстві» [Ibid, с. 413-414]. В. Косинський стверджував: «в обробній промисловості має місце закон *зростаючої* дохідності нових витрат капіталу та праці, а в землеробстві панує закон *спадної* дохідності нових витрат капіталу та праці» [Ibid, с. 458]. Тим самим В. Косинський зупинився на півдорозі до розуміння принципу граничної продуктивності, поширеного неокласиками (Дж. Б. Кларк) на всі фактори виробництва.

В. Косинський відмовляється від Марксової трудової теорії цінності на тій підставі, що вона суперечить закону вирівнювання прибутків (модель середньої норми прибутку або вільної конкуренції), але далі у виявленні витратної сутності цієї теорії не йде. Більше того, він заперечує будь-яке наукове значення теорії попиту і пропозиції, вважаючи, що вона «взагалі повинна бути полишена на стороні при вченні про ціну і цінність, – чи то мова піде про мінову цінність і ціну предмету, чи про орендні ціни, чи про заробітну плату», наголошує, що не може погодитися з поглядом С. Булгакова на закон попиту і пропозиції як важіль, «який рухає ринком» [Ibid, с. 199]. Як і багато інших українських та російських економістів того часу, В. Косинський був переконаний у тому, що теорія цінності «може бути побудована на іншій основі, що покоїться на значній кількості дослідних даних» [Ibid, с. 73], тобто емпіричним шляхом.

Вчений відзначав непослідовність К. Маркса у трактуванні категорії «додаткова цінність», на якій побудована вся його теорія експлуатації (добре відомі розбіжності між I і III томами «Капіталу»), але залишив цю категорію у власному дослідницькому арсеналі, розглядаючи її як нетрудовий дохід підприємця, отриманий за рахунок робітника. Та одночасно В. Косинський привертає увагу й до інших, окрім експлуатації робітника, способів збільшення доходу підприємства шляхом удосконалення техніки і технології виробництва, його організації тощо, в результаті чого можливе зростання не тільки доходу підприємця, а й

робітника [Ibid, с. 79]. Особливо його хвилював соціальний аспект цієї проблеми. Зіткнувшись з страшними наслідками протистояння праці й капіталу в реальній дійсності революційної повоєнної доби в Росії й Україні, він констатує той факт, що класові інтереси робітників не включають у себе навіть такої проблеми, як «збереження в цілості тієї галузі промисловості, в якій вони працюють». В. Косинський назвав цей факт «грубою *соціальною помилкою*», яка неможлива, скажімо, в Англії, де існує ряд прийомів і заходів для погодження інтересів робітників і підприємців. «Доведення класового антагонізму до ступеня зоологічної ненависті й зоологічного ж нерозуміння відношень класу до нації і класового інтересу до національного інтересу можливо тільки у нашій злиденній на «культуру громадянськості» країні і рівнозначне нерозумінню свого власного, тобто і класового інтересу» [14, с. 243].

І все ж для В. Косинського, як і для більшості представників «школи О. Чупрова», було в цілому характерним ототожнення, в дусі марксизму, капіталізму з суспільно-економічним ладом переважно експлуататорського типу, що й зумовило збереження в аналітичній частині його досліджень, хоч і з певними поправками, марксистського категоріального апарату. Останнє призводило до суперечностей у трактуванні вченим категорій капіталу, «сільськогосподарського капіталу і землі», земельної ренти, «неприродності» іпотечного кредиту як такого, що відбиває «розкапіталізацію» сільського господарства й суперечить принципам кредитних відносин при «виробничому» кредиті тощо. Саме через це у дослідженні ним аграрного сектору економіки, селянського господарства, кооперації тощо превалювали «антикапіталістичні» мотиви.

Однак, при всій суперечливості теоретико-методологічних підходів, саме в галузі методології економічних досліджень В. Косинський зумів зробити ряд далекоглядних узагальнень і висновків. Передусім це стосується розуміння ним предмету і завдань політичної економії. Вчений виходив з того, що в умовах сучасного кредитного господарства (В. Косинський, подібно до Г. Шмоллера, розглядав як ступені розвитку господарюючого суспільства натуральне, грошове та кредитне господарство – Л. Г.) «виробнича й споживча діяльність вичерпує собою всю господарську діяльність населення. А домогосподарства і підприємства вичерпують собою все господарююче суспільство» [11, с. 50].

Політична ж економія «вивчає господарююче суспільство, явища, що відбуваються в ньому, тобто господарську діяльність цього останнього, і різного роду відносини і організації, які виникають у середовищі суспільства з приводу означеної діяльності» (робітничі союзи, союзи підприємців і т. п.). Останні, вважав вчений, хоч не відносяться до категорії господарської діяльності, проте, без сумніву, відбуваються у господарюючому суспільстві [Ibid, с. 47, 52]. Тим самим В. Косинський розширював предмет дослідження політичної економії (порівняно з класичним його розумінням) за рахунок включення до нього поряд з

дослідженням виробництва також і споживання (у кінцевому рахунку – попиту) і, крім того, інституціонального аспекту господарської діяльності.

Вже в першій своїй науковій праці «Учреждения для мелкого кредита в Германии» В. Косинський сформулював своє методологічне кредо: наголосив, що «згідно своєму науковому світогляду ... вважав за неможливе встановлювати які б то не було правильності і закони, не маючи під ногами твердого ґрунту фактів». Індукція і дедукція, писав він, «служують тільки для встановлення міцних, стійких співвідношень між реально існуючими явищами, – все те, що не покоїться на фактах, не обґрунтоване на даних досвіду і спостереження, не поставлене у зв'язок з реальним світом дійсності, не має а ні найменшого права претендувати на науковість» [15, с. III]. Життя має свої закони, писав вчений, маючи на увазі закономірності суспільного розвитку, «ліпити з нього форми за власним ідеалом не під силу нікому. Але ці закони можна вивчати, ними можна скористатися для досягнення певних цілей ... Звичайно – говорячи словами проф. О. І. Чупрова – життєві явища не повторюються з буквальною точністю. Але при вивченні країни, що пішла вперед од нас, ми нібито в туманній перспективі заглядаємо і у майбутню долю нашої батьківщини» [Ibid, с. V].

Обраний В. Косинським шлях для реалізації його поглядів на завдання науки у вивченні закономірних тенденцій господарської еволюції тогочасного суспільства наслідував і кореспондувався з підходом М. Тугана-Барановського, який ще в 1894 р. висловив переконання в тому, що «вивчення історії англійського господарства, в якому капіталістичний лад досяг повної переваги, може становити інтерес і для російського економіста» [20, с. II]. І якщо М. Тугана-Барановського зацікавила проблема промислових криз в Англії, причини їх виникнення і вплив на розвиток капіталістичної системи господарства з точки зору можливостей її подальшої еволюції, то В. Косинський почав вивчення перспектив цієї еволюції з проблеми кооперативного кредиту в Німеччині, вийшовши в результаті на дослідження головного для нього питання – про закономірності розвитку аграрного сектору економіки та шляхи його реформування в умовах капіталізму.

Саме в Німеччині, вважав В. Косинський, кооперативний кредит, з якого виросла кредитна система цієї більш розвиненої, ніж Росія, країни, досяг найбільшого розвитку. Тому цей досвід особливо корисний для Росії, якій, в силу об'єктивних обставин, «доведеться відчасти пережити ті ж явища, які пережила й Німеччина в період народження кредитного господарства у дрібній промисловості» [15, с. IV-V]. Крім того, зазначав він, такий вибір – «прослідкувати виникнення й розвиток кредитного господарства в галузі дрібної промисловості та у середовищі сільськогосподарських підприємств» – обумовлювався тією величезною роллю, яку продовжували відігравати ці форми господарства в Російській

імперії, де вони мали «прямо-таки превалююче значення» і з якими, вважав вчений, «зв'язана доля країни» [Ibid, с. IX].

«Учреждения для мелкого кредита в Германии» (1901) – концептуальна праця В. Косинського, яка, по суті, заклала підвалини й значною мірою визначила проблематику та структуру його наступних досліджень. Поставивши в центр уваги проблему кредиту, вчений, природно, виходив на ряд найбільш актуальних проблем еволюції народного господарства в умовах розвитку капіталізму.

Передусім він привертав увагу до продуктивної ролі кредиту як своєрідного феномена сучасної господарської організації, такої сукупності відносин, «яка дозволяє утилізувати капітал (за Косинським, «народний капітал, тобто суму приватних капіталів окремих членів суспільства» – Л. Г.) більш продуктивним чином...» [Ibid, с. CCLXXVIII]. Вчений поставив за мету виявити «зв'язок кредиту з господарським життям країни, ті сили і засоби населення, на яких виростає кредитне господарство, так само як і ті потреби та інтереси, яким служить кредит і які призводять у дію ці сили» [Ibid, с. III]. Тим самим сформулював предмет свого дослідження як комплексну багатоаспектну проблему.

У розгляд цієї проблеми В. Косинський включив, по-перше, теорію кредиту («I. Теоретична частина (вступ)») і, по-друге, його історію («II. Історична частина»), а саме – вивчення «епохи зародження і складання кредитного господарства, ще зовсім не дослідженої ... і в її теоретичному, і в практичному відношенні» [Ibid, с. IV]. Вчення про кредит, пояснював він пізніше, «я намагався зв'язати з виробничою діяльністю населення...» і на цій підставі «вияснити й обґрунтувати деякі з найбільш суттєвих боків вчення про кредит» [Ibid, с. IX]. Дослідження ж виникнення й розвитку системи дрібного кредиту в Німеччині необхідне було для перевірки теоретичних положень, передусім щодо визнання кредиту «одним з могутніх факторів розвитку господарського життя» [Ibid, с. X].

В теоретичній частині на особливу увагу заслуговує розгляд вченим кредитного господарства як об'єктивного результату розвитку ринку та висновки про взаємозалежність і взаємовплив цих, за визначенням В. Косинського, соціальних умов, які «відрізняються незалежністю, самостійністю, об'єктивністю по відношенню до окремих підприємств і окремих осіб» [Ibid, с. CCLXXVII]. Саме ці умови – вимоги ринку та можливості кредитного господарства – не тільки сприяють розвитку економіки, але й визначають форми та напрями цього розвитку як у промисловості і торгівлі, так і в сільському господарстві, зокрема, розміри та розташування підприємств, можливості зростання їх кількості та збільшення розмірів, обсяги випуску продукції та найму робочої сили тощо.

При висвітленні теорії кредиту В. Косинський широко представляє і критично аналізує погляди К. Кніса, А. Вебера, І. Кауфмана, К. Маркса,

переосмислює позиції Г. Спенсера, Г. Шмоллера, Г. Зіммеля, прагнучи віднайти власну позицію. Показовим у цьому відношенні є трактування вченим відмінностей між кредитом виробничого призначення та споживчим кредитом. З одного боку, В. Косинський заперечував позицію К. Кніса щодо тотожності цих видів кредиту, доводив, що вони «повинні розглядатися *самостійно й окремо*», оскільки «економічна сутність їх зовсім різна», а подібність «тільки формальна, юридична» [Ibid, с. ССХСІІІ]. З іншого боку, робив ряд зауважень, які засвідчують відчуття ним недосконалості підходу, що пов'язує ознаки продуктивності виключно з виробництвом матеріальних благ (класична школа і марксизм).

Так, вчений погоджувався з К. Кнісом у тому, що народне господарство як предмет вивчення політичної економії «обіймає собою не тільки виробничу діяльність, але й дії, спрямовані на задоволення особистих потреб, на споживання благ. А якщо так, то економіст не повинен дивитися на світ, як на майстерню для створення можливо більшої кількості матеріальних благ, а повинен брати до уваги і споживання» [Ibid]. Оскільки ж споживчий кредит покращує умови задоволення потреб, «то будь-які заходи заохочення цього виду кредиту, з народно- й приватногосподарської точки зору, мають принаймні таке ж значення, як і по відношенню до кредиту виробничого». Фактично, він приходив до висновку, що у розвиненому ринковому господарстві (за Косинським, «грошово-кредитному» або «кредитному господарстві») споживчий кредит відіграє таку ж продуктивну роль, як і кредит виробничого призначення.

Не втрачають науково-практичного інтересу і висновки В. Косинського щодо «психічних умов кругообігу» кредитних капіталів з огляду на їх наслідки для кредиторів та постачальників, а також на історико-економічний аналіз «механізму дії» кредитного господарства країни. На прикладі кредитної системи Англії, діяльності Амстердамського та Англійського банків, ряду комерційних банків вчений показує, що ці установи, «які органічно виростають з кредитних відносин між окремими підприємствами, відіграють нібито роль вузлів, суглобів, що зв'язують підприємства в єдине ціле кредитне народне господарство. Ось чому в кредитному господарстві розорення одного підприємця і тягне за собою загибель позичкових коштів ряду інших. Але ця близькість, очевидно, не є причиною криз» [Ibid, с. ССХСІІ]. У цьому В. Косинський солідаризувався з М. Туганом-Барановським, якого дуже поважав і на праці якого широко посилався. Нагадаємо, що М. Туган-Барановський розладнання кредиту розглядав не як причину криз, а як явище, що їх супроводжує [3, с. 149-150].

Зауважимо, що до цієї проблеми В. Косинський знову повернувся 1913 року [10], приділивши особливу увагу питанню про можливість кредитної системи впливати на перебіг криз, пом'якшуючи останні. Поряд з прямими свідцтвами про неймовірні утруднення при віднайденні кредиту під час криз, відзначав він, «є в історії англійських криз прями

вказівки, що більша чи менша підтримка кредитного кругообігу народного капіталу в годину кризи пом'якшувала саму кризу» [Ibid, с. 141]. Відповідна політика Англійського банку (передусім, призупинення під час криз 1847, 1857 та 1866 рр. дії банкового акту (1844 р.) Роберта Піля, що обмежував випуск банкнот, непокритих металом), наголошував В. Косинський, знімала загальну паніку, «момент жаху, що охоплював торговельно-промисловий світ», певною мірою підтримувала продуктивність капіталу, попит, зменшувала безробіття тощо. Звичайно, це «не змінювало природи тих розладнань, які, у вигляді так званих депресій, спостерігаються в Англії, починаючи з 80-х років минулого століття», але без гострого моменту паніки [Ibid, с. 143].

Тяжкі наслідки, до яких призводить раптове або поступове розладнання кредитного обігу капіталу, робив висновок В. Косинський, можуть «з *негативного* боку показати нам все величезне *позитивне* значення кредиту» [Ibid, с. 145]. Останнє допомагає зрозуміти, зокрема, негативне ставлення В. Косинського до пропозицій націоналізації землі. Вчений ставився до неї як до заходу, який може розладнати увесь народногосподарський механізм, оскільки земля, що є капіталом втягнутим у кредитний обіг, притягує на себе значні позичкові капітали. Останні ж є чужими для сільськогосподарських підприємств і повинні повернутися до кредиторів [13, с. 18-19].

У першій своїй праці (1901) В. Косинський, роблячи наголос на значенні кредиту для стимулювання розвитку дрібного виробництва, певною мірою абсолютизував роль поступової повільної еволюції дрібної промисловості у становленні великої індустрії та створенні ринку, необхідного для її продукції. Разом з тим, вчений слушно привертав увагу до проблеми дрібного підприємництва в аспекті його підтримки з метою нагромадження коштів, необхідних для індустріалізації країни. Він справедливо вважав, що створення великої індустрії за рахунок іноземних капіталів це «тільки половина справи і безсумнівно менша половина, яка до того ж може зустріти нездоланні перепони до свого розвитку в малому розвитку купівельної спроможності нашого населення, тобто в малому розвитку продуктивних сил дрібних підприємців» [15, с. CCLXXX-CCLXXXI].

Особливо вагомими є висновки В. Косинського щодо величезної ролі кооперативного кредиту у піднесенні сільського, передусім селянського господарства. Не дивлячись на постійний наголос на тому, що для селянина «земля не капітал, а засіб для прикладання його власної праці», вчений недвозначно вважав, що «все ж селянин є підприємець», який «далеко не стоїть ізольовано від ринку», маючи грошові й інші потреби. «Дохід його визначається різницею між валовим доходом і витратами виробництва, навіть у тому випадку, якщо він вироблені ним продукти обертає на задоволення своїх особистих потреб». Крім того, відзначав В. Косинський, «селянин керує своїм підприємством цілком самостійно і веде справу на

свій власний ризик. Словом, селянин є підприємець. Його капітал обертається ... і, отже, тут може мати місце кругообіг капіталу в чужому підприємстві, тобто кредит» [Ibid, с. CCLXXXIV].

Кредит поліпшує умови застосування праці у селянському господарстві, надає можливості для його інтенсифікації, підвищує рівень споживання селянського населення тощо. Це має величезне значення для піднесення сільського господарства в цілому, оскільки воно не виявляє напрогнозованої Марксом тенденції до концентрації виробництва. «Вплив кредиту на інтенсивність селянського господарства настільки великий, – наголошував вчений, – що поширення кредитного господарства у сільськогосподарській промисловості рівнозначне – використовуючи вислів професора О. І. Чупрова – «реформі» сільського господарства» [Ibid, с. CCLXXXVI].

З метою сприяння розвитку кооперативного кредиту в сільському господарстві Росії та України В. Косинський у другій частині праці, що розглядається, детально досліджує історію організації дрібного кредиту в Німеччині та Австрії. Вчений просліджує та аналізує цей процес від перших кредитних кас «для допомоги бідним підприємцям», що утворилися в 1848-1849 рр., та перших кредитних ферейнів – Делічевського позичкового (1850) та Дортмундського кредитного (1850) – до становлення неблагодійних (комерційних) установ для дрібного кредиту, передусім шульце-делічевських позичкових ферейнів. Історії формування, вдосконалення діяльності та поширення останніх В. Косинський приділяє особливо пильну увагу, аналізує численні статистичні матеріали, дані різного роду обстежень, звітів і т. п.

В результаті В. Косинський розкриває історичне значення шульце-делічевських позичкових товариств як найбільш ефективної форми організації кредиту для виробничих цілей у середовищі дрібної промисловості, закономірність витіснення ними менш досконалих організацій, таких як благодійні кредитні установи і т. п., або ж перетворення останніх на кооперативні позичкові товариства шульце-делічевського типу. Факти такого перетворення, навіть щодо ряду чисто ощадних кас для позичкового кредиту, наголошував вчений, підтверджують його загальну теоретичну концепцію щодо природи кредиту: цей випадок «є до краю випуклою ілюстрацією загального положення, що кредитна організація – як і всяка інша соціальна організація – є функцією потреб суспільства та сил і засобів для задоволення цих потреб, які існують у суспільства» [Ibid, с. 286].

Саме в цьому аспекті вчений детально аналізує причини виникнення перших «благодійних» кредитних кас і товариств: недосконалість прийомів відділення кредитоспроможних дрібних підприємців від некредитоспроможних, безпроцентні позички, що вели до збитків, загибелі оборотного капіталу та складання його вже переважно з пожертв і, як наслідок, вплив заможних підприємців, які потребували більш значних

позичок. Власне кредитні установи, наголошував В. Косинський, вперше вирости «шляхом диференціювання кредитних відносин сировинних товариств – з кредитних відносин між заможними підприємцями, які згрупувалися біля сировинних товариств», та перенесення кредитних функцій цих останніх на самостійні кредитні установи. Процес виключення з цих ферейнів некредитоспроможних підприємців завершився наприкінці 1860-х років, «коли остаточно поширилося панування кооперативних кредитних установ типу Шульце-Деліча, як в обробній, так і в сільськогосподарській промисловості» [Ibid, с. 304-305].

Ці установи перетворились вже у другій половині XIX ст. на необхідне доповнення банкової системи Німеччини, оскільки виконували завдання, нерозв'язані для крупних банків: робили організований кредит доступним навіть для найдрібнішого кредитоспроможного підприємця. Дійсно, якщо общинні та державні ощадні каси «обертають грошові збереження малозаможних класів народу головним чином на потреби великих фабрикантів і великих землевласників («переважно в іпотеки та процентні папери» – Л. Г.)», у народних банках Шульце-Деліча «беруть участь всі класи населення, не тільки ремісники і фабриканти, але також і сільські хазяї, і купці, і робітниче населення, яке не веде самостійних підприємств». Тобто, до утворення шульце-делічевських позичкових ферейнів, наголошував В. Косинський, кошти місцевого населення, які потрапляли в ощадні каси, «уносилися звідти в інші галузі господарського життя, що лежать дуже далеко від дрібної промисловості. Між тим саме дрібні підприємці дуже потребували в розглядуваний час кредиту» [Ibid, с. 306].

Особливу увагу приділив вчений еволюції форм дрібного кредиту у сільському господарстві, проаналізувавши зокрема матеріали (рукописні акти) діяльності товариства, заснованого 1854 р. Райффейзенем на принципах добродійності та християнської доброчесності, яке збанкрутувало вже 1864 р. В. Косинський підкреслив важливість врахування досвіду щодо засвоєння і пристосування Райффейзенем шульце-делічевських егоїстичних принципів самопомоги «до потреб і сил села і сільського господарства» та побудови всіх кредитних операцій «на суворо діловому ґрунті» [Ibid, с. 290]. Саме це забезпечило успіх як утвореному 1864 р. Райффейзенем ферейну, так і іншим райффейзенівським позичковим касам, зокрема їх різновидності – оффенбахівській організації, запровадженій 1880 р. Шульце-Делічем і Гаасом.

Інший аспект дослідження В. Косинського, що не втратив інтересу до нашого часу, – аналіз правового стану позичкових ферейнів Шульце-Деліча до видання першого закону про товариства (27 травня 1867 р.). В. Косинський відзначав, що цей закон запізнився на 16 років 4 місяці і 27 днів порівняно з утворенням першої кредитної кооперативної установи в Німеччині [Ibid, с. 305]. (Принагідно нагадаємо, що такий закон запізнився

в Російській імперії майже на півстоліття). Право корпорацій, що існувало на той час, не відповідало потребам і завданням розвитку кредитної кооперації, оскільки передбачало безперервний контроль і широке втручання з боку адміністрації. Не заперечуючи проти урядового контролю за законністю діяльності ферейнів та їх членів, Шульце-Деліч категорично був проти такого контролю і втручання у відносини приватногосподарського характеру, у ділові розпорядження і дії ферейну: «тільки при наявності повної свободи і самостійності у своїх комерційних операціях, – вважав він, – кредитна установа може досягти успішного розвитку, – це доводиться щоденним досвідом ділового світу». Ця точка зору, підкреслював у свою чергу В. Косинський, «особливо по відношенню до кредитної установи, має дуже важливе значення і повністю правильна» [Ibid, с. 313].

Таким чином, історичний матеріал праці В. Косинського «Учреждения для мелкого кредита в Германии» дійсно підтверджував цілий ряд теоретичних положень, сформульованих ним у першій її частині, як щодо соціально-економічної природи та закономірностей становлення кредитного господарства, так і щодо його величезної ролі у піднесенні економіки. При виданні цієї праці окремою книгою у 1901 р. вчений не тільки зауважив, що вона має самостійний теоретичний і практичний інтерес, але й наголосив на «вступному» її значенні як першого тому задуманого ним дослідження [Ibid, с. V]. Пізніше В. Косинський підтвердив, що був глибоко переконаний у тому, що «і подальша історія кредитного господарства (після прийняття закону 1867 р. і «впритул до наших днів» – Л. Г.) може бути викладена тільки у зв'язку з явищами, що відбулися з плином часу в середовищі дрібної обробної промисловості і дрібного сільського господарства» [11, с. XI]. Тому планував, що наступна праця природно розпадеться ще на два томи: другий, присвячений обробній промисловості, і третій – сільському господарству. Кожен з цих томів повинен був у свою чергу «розпадатися» на 2 частини: у першій передбачалося висвітлення розвитку відповідної галузі; у другій – кредитного господарства.

Проблеми еволюції народного господарства та праця «К аграрному вопросу» у 2-х вип. (1905-1918) склали основний зміст подальшої наукової роботи вченого. Йому вдалося лише частково реалізувати задум системного дослідження, про яке йшлося вище. У цьому аспекті на особливу увагу заслуговує праця В. Косинського «К вопросу о мерах к развитию производительных сил России» (1904) як частини 2-го тому запланованої монографії. Публікуючи цю працю, В. Косинський пояснював, що хоче оприлюднити один з висновків із своїх відкладених досліджень, який «може мати певний практичний і теоретичний інтерес» [12, с. 1]. Висновок цей стосувався відношення між дрібними і великими підприємствами та утворення великих капіталів у середовищі дрібної промисловості.

Вчений, зокрема, критично переглянув точку зору проф. К. Бюхера, висловлену ним у 1898 р. на основі аналізу даних анкети Союзу соціальної політики відносно стану ремісництва в Німеччині [Ibid, с. 22-24]. Бюхер (подібно до К. Маркса) пророкував загибель дрібної промисловості під тиском конкуренції великої індустрії. Натомість В. Косинський переконливо доводив, що і статистичні дані, і дані анкети свідчать про значно більшу складність процесу розвитку великої промисловості: «Відношення між дрібною і великою промисловістю не вичерпуються шаблонною формулою, що дрібна промисловість гине під тиском конкуренції великої. Це відношення незрівнянно складніше... Така конкуренція не виключає зростання дрібних підприємств: вона повсюдно є *результат і ознака* процесу виростання більш або менш крупних капіталів із середовища дрібних підприємств» [Ibid, с. 25-26].

На користь цього висновку, вважав вчений, свідчив і такий факт: «Велика промисловість не концентрується у певних районах, пригнічуючи всі інші місцевості, – ці останні самі створюють свою власну місцеву велику промисловість». Це явище повинне розглядатися «як результат утворення нових капіталів, як ознака зростання багатства країни» [Ibid, с. 26]. Дійсно, проведений В. Косинським аналіз даних про розподіл обробної промисловості та зміни в ньому (зокрема в Німеччині за період з 1882 до 1895 рр.) показав, що промислове населення зростало не тільки у великих, але й у середніх і малих містах, що конкуренція існує й у середовищі місцевої промисловості і сприяє збільшенню в ній великих підприємств. В результаті «крупна індустрія ... розливається по всій країні, а не збирається в певні центри» [Ibid, с. 30]. Про це свідчили і наведені вченим дані про зростання міського населення і промисловості в різних місцевостях інших країн – Англії, Франції, Сполучених Штатів Америки, і навіть «до краю неповні дані по Росії» [Ibid, с. 33].

Що ж примусило вченого відкласти ці ґрунтовні дослідження, надзвичайно важливі для вияснення шляхів розвитку та можливостей піднесення економіки країни? При вивченні явищ, що мали місце у дрібній обробній промисловості, пояснював свою позицію В. Косинський, «з особливою силою висунуте було на першу чергу питання аграрне». Це зумовлювалось затяжною аграрною кризою, викликаною здешевленням зернових на світовому ринку, масовим розоренням поміщицьких господарств та до краю загостреним селянським питанням. Останнє вилилось у революційні заворушення 1905 р., поставивши на весь зріст проблему невідкладності аграрної реформи, підготовка якої велася урядом від початку 1900-х рр.

Саме за цією проблемою В. Косинський і визнав «повністю величезне й невідкладне значення» [11, с. XII] і приступив до розробки матеріалу, що призначався для третього тому монографії. Результатом цієї роботи стала фундаментальна праця «К аграрному вопросу. Вып. I. Крестьянское и помещичье хозяйство» (1906), в якій вчений дав порівняльний аналіз

«техніко-економічної природи» цих форм господарства з точки зору можливостей їх подальшого реформування, а також її наступний випуск II у 2-х частинах [13; 14]. Перша з них присвячена детальному вивченню явищ земельної (іпотекової) заборгованості, друга – дослідженню процесів мобілізації земельної власності. Ці явища вчений розглядав як такі, що «найбільш рельєфно виражають еволюцію в галузі сільськогосподарської промисловості...» [11, с. XIII].

Звичайно, в межах цієї публікації ми можемо зупинитися тільки на загальній характеристиці основних напрямів досліджень В. Косинського, окремих особливостях його теоретико-методологічного підходу та головних здобутках вченого. В. Косинський зосереджував увагу на дослідженні таких найактуальніших на той час проблем як виявлення переваг та недоліків великих і дрібних форм сільськогосподарських підприємств, їх «техніко-економічної природи», напрямів і закономірностей еволюції, можливостей співіснування, шляхів інтенсифікації селянського господарства, ролі кредитної та сільськогосподарської кооперації в цьому процесі тощо. При цьому основним предметом наукових інтересів вченого залишалися дрібні форми виробництва, передусім селянське господарство. Очевидно, наголошував він, що «питання про те – здатні чи нездатні ці форми підприємств до розвитку, до зростання, було рівнозначне питанню – здатні або нездатні взяти участь у зростанні нашої промисловості величезні мільйони населення Росії, розкидані по наших безкрайніх рівнинах» [11, с. X].

В. Косинський всіма силами прагнув повернути увагу до надзвичайно важкого становища селянства. Подібно до інших дослідників – О. Чупрова, О. Поснікова, О. Пешехонова, П. Маслової, Ф. Щербини, С. Прокоповича, М. Каришева та ін., на праці яких вчений широко посилається, він вказує на малоземелля як основну причину занепаду селянського господарства. Наголошує, що численні обстеження селянських господарств, які на рубежі XIX і XX ст. були поставлені на державному рівні, засвідчували загострення проблеми малоземелля у зв'язку із зростанням чисельності сільського населення, яке «прагне покращити сільськогосподарську техніку, але придавлене гнітом неосвіченості та безправ'я, не в силах здійснити цього у належній мірі: зростання кількості створюваних продуктів відстає від зростання населення» [Ibid, с. 488]. Наслідком є міграція сільського населення (переселення), зростання оренди селянством поміщицьких земель (50-60% усієї землі, якою користується селянство) на надзвичайно важких для нього умовах. Ці умови не дозволяють розв'язати навіть продовольче питання, навпроти, посилюють дефіцит селянських бюджетів, зростання заборгованості, особливо по недоїмках, які досягли величезних розмірів.

Але якщо селянський бюджет – дефіцитний, робить висновок вчений, то, природно, не може бути й мови про покращання в техніці селянського виробництва. Селянське господарство виснажується, і одна з найбільш

суттєвих ознак такого виснаження – зменшення кількості худоби по відношенню до кількості населення і до кількості орної землі. «Тут зникає самий капітал і господарство підривається під самий корінь» [Ibid, с. 495]. Тим самим В. Косинський привертав увагу і до того факту, що селянське малоземелля було не тільки абсолютним, але й відносним: воно полягало не стільки у дійсно малих розмірах надільної землі, скільки у прийомах здобування з них доходу: за рідким виключенням не спостерігалось ні покращання способів обробітку землі, ні більш інтенсивних прийомів у сільськогосподарській культурі.

Не краще справи склалися і в абсолютній більшості поміщицьких маєтків. Відзначимо одразу, В. Косинський вважав, що вже саме прийняття реформи 1861 р. перетворило всі без винятку поміщицькі маєтки з рабовласницьких підприємств на капіталістичні, які мало-помалу переходять у некапіталістичні форми селянського господарства [11, с. XIII]. Та одночасно наводив факти, які заперечували капіталістичний характер більшості поміщицьких господарств ще й на початку ХХ ст. Дані статистики про середній збір хліба з поміщицьких і селянських земель засвідчували перевагу на користь поміщицьких на 15-20%, однак в цілому процент заорювання землі в них був значно менший, ніж у селянських. Крім того, абсолютна більшість маєтків існувала за рахунок виснажливої для селян оренди. Вчений наводив думку О. Чупрова про те, що хоч розміри великого приватного землеволодіння є дуже значні, проте приватновласницькі господарства, які не здають землю в оренду, становлять окремі виключення: площа землі під ними дорівнює усього півпроценту приватновласницької землі [Ibid, с. 502].

Техніка обробітку землі (переважно селянським інвентарем) у більшості маєтків дуже низька, не вистачає коштів на добрива та інші покращання землі, немає і зацікавленості власним господарством: «...відношення землевласника у сільському господарстві до своєї землі вичерпується отриманням договірної частки врожаю». Крім того, їх дохід великою мірою забезпечується «виколючуванням» з селян непосильних орендних платежів. Це теж не спонукає їх до зміни своєї системи господарства – системи, яка «затримує зростання, низько пригинає до землі здібне до зростання, життєздатне селянське господарство...» [Ibid, с. 507, 509].

На особливу увагу в цьому аспекті заслуговує дослідження В. Косинським проблеми селянських оренд, здійснене ним переважно на підставі різного роду статистичних даних по Полтавській губернії. Їх всебічному аналізу він присвятив три розділи (V-VII) першого випуску книги «К аграрному вопросу» [Ibid, с. 198-307]. В результаті вчений прийшов до висновку, що ця форма селянського землекористування є не тільки свідченням кричущого малоземелля, але й продовженням системи напівкріпосної залежності селянства. «...При малоземеллі селянські оренди

виливаються у відносини, які ми назвали *експропріацією селянського господарства*» [Ibid, с. 349].

Саме страхітлива експлуатація селянства власниками землі у вигляді різного роду відробіток, повне закабалення поміщиками сусіднього селянського населення, – тобто передусім економічні причини, а не агітація всілякого роду, був переконаний вчений, і призвели в ряді губерній до селянських заворушень 1905 року [Ibid, с. 350]. Він наводив вражаючі факти поширення середньовічних відробіткових форм оренди, коли «вільний землероб перетворюється на барщинного робітника, який віддає свою працю за цінами, які регулюються нужденністю», що забезпечує землевласнику не тільки наймання за безцінок робочих рук, але й селянського інвентаря... Недобрі старі часи барщинних відносин постають перед нами у всій своїй колишній чистоті... Тут ми маємо справу з закабаленням, гіршим за кріпосне право» [Ibid, с. 489-490, 497].

Одночасно В. Косинський звертав увагу і на характер селянського землекористування при оренді землі. Відзначав, що селяни зовсім не вносять добрив у землю, яку орендують, або вносять їх набагато менше, ніж у надільну землю. Тільки з передачею цієї землі селянам «теперішнє хижацьке господарювання на орендованих землях зміниться на більш ощадливе та упорядковане відношення до них». Це забезпечить і більш раціональне користування лісами, луками та вигонами, які знаходяться у приватновласницьких маєтках [Ibid, с. 510, 511]. На підтвердження В. Косинський звертався до історії фермерської оренди в Ірландії. Наголошував, що цей досвід засвідчує не тільки зростання інтенсивності фермерського господарства при довгострокових орендах, а й те, що «дрібна оренда великого маєтку при більш або менш терпимому становищі орендаторів є перехідна стадія до роздроблення маєтку» [Ibid, с. 147].

Вихід із становища, що склалося в сільському господарстві Російської імперії на початку ХХ ст., вчений вбачав передусім у ліквідації орендних відносин, що «можливо тільки шляхом передачі орендованої селянами землі у повне їх розпорядження». З двох можливих способів (мобілізації або ж експропріації цієї землі) В. Косинський у 1906 році недвозначно висловився за «експропріацію» шляхом примусового викупу. При тому за ціною, нижчою від тієї, що склалася на земельному ринку, такою, що вигідна для селянства [Ibid, с. 351, 353]. Принагідно зауважимо, що за десять наступних років досліджень погляди вченого на питання, що краще – земельна реформа чи аграрна еволюція, підтримувана відповідною земельною політикою – дещо змінилося. Він висловився на користь земельної політики, яка б сприяла мобілізації землі в руки селянства, однак не змінив відношення до селянських оренд. Але як би там не було, писав вчений після лютневої революції 1917 р., «передусім повинні бути ліквідовані незаперечно шкідливі для розвитку продуктивних сил селянські оренди, які заважають і просто небезпечні для високої продуктивності інтенсивних культур» [13, с. 19].

Що ж дозволило В. Косинському, зважаючи на кризовий стан селянського господарства, зробити висновок про його життєздатність та переваги порівняно з поміщицьким в тих важких умовах, про які йшлося? Передусім продемонстрована ним на величезному статистичному матеріалі унікальна здатність селянського господарства до виживання за рахунок самообмеження та виснажливого напруження сил усієї сім'ї, а також підтверджений численними дослідженнями беззаперечний факт значного посилення процесу мобілізації поміщицької землі в руки селянства. Як чинники, що сприяли цьому процесу, В. Косинський розглядав ментальність селянина, його прагнення відчувати себе хазяїном на своїй землі, турботливе ставлення до неї, навички організації та ведення власного господарства і, головне, можливість надавати заняття всім членам своєї сім'ї.

Щодо теоретичного обґрунтування переваг трудового селянського господарства порівняно з великим і середнім капіталістичним (поміщицьким), В. Косинський спирався на відому марксистську схему, за якою цінність створюється в процесі виробництва найманою працею. Ця цінність ділиться на заробітну плату («необхідна вартість») та на «додаткову вартість» – прибуток на капітал і земельну ренту, тобто «земельна рента і прибуток на капітал представляють собою категорії додаткової вартості» (терміни «цінність» та «вартість» В. Косинський використовував як тотожні – Л. Г.) [11, с. IV-V]. Натомість у трудовому селянському господарстві, якому притаманне поєднання в особі селянина власника та землероба, керівника і виконавця (разом із сім'єю) всіх видів роботи без використання найманої праці (або при зовсім короткотерміновому її використанні), «весь створений продукт неподільно поступає на користь підприємця – селянина» [Ibid, с. 58]. В ньому не відбувається поділу створеної цінності на необхідну й додаткову: «додаткової цінності у селянському господарстві зовсім немає», а тому «немає і цих її категорій – прибутку на капітал і земельної ренти». Подібно до М. Тугана-Барановського, поділ створеної у виробництві цінності на необхідну і додаткову В. Косинський розглядав як результат боротьби між підприємцем і робітником. Якщо ж вони злиті в одній особі – немає боротьби, немає і поділу цінності [Ibid, с. V-VI, 83]. Ці погляди вчений зберіг і в наступних працях.

Таким чином саме на підставі порівняльного аналізу класової структури капіталістичних і селянських підприємств В. Косинський заперечував придатність для останніх, а точніше, саме існування для них, категорій заробітної плати, прибутку і ренти, розглядав весь їх чистий дохід як «споживчий запас, а не капітал». Зважаючи на те, що ці категорії є загальноекономічні, притаманні всім формам господарства окрім ранніх примітивних, де єдиним фактором виробництва виступала праця, точніше було б говорити про «розмитість» цих категорій порівняно з приватними підприємствами, в яких виробництво орієнтоване виключно на ринок.

Разом з тим, сама спроба В. Косинського дати політико-економічне дослідження селянського господарства, хоч і в категоріях витратної концепції марксизму, мала надзвичайно важливе значення. Вона, по суті, «розривала» усталене вже на той час коло марксистського політекономічного аналізу ринкової капіталістичної економіки. Прив'язка К. Марксом цього аналізу тільки до виробництва «додаткової цінності» або прибутку як нетрудового доходу фактично виводила зі сфери продуктивної праці, а тим самим і політекономічного аналізу, весь величезний обсяг праці в простому товарному виробництві. Останнє стало підставою для тверджень ортодоксальних марксистів щодо тимчасовості існування дрібнотоварного селянського господарства і, тим самим, самого селянства як «проміжного» класу [4, с. 214].

Заслуговує на увагу і спроба В. Косинського використати для доведення переваг дрібного селянського господарства принципу граничного аналізу. Оскільки в капіталістичному сільському господарстві діє закон спадної віддачі нових витрат капіталу та праці, пояснював свою позицію вчений, його межу складають граничні ділянки, які дають хоча б звичайний прибуток на капітал, і тому «ділянки, гірші за граничні, не будуть оброблятися капіталістичним шляхом» [11, с. 99]. В селянському ж господарстві, де праця і капітал неподільні, відношення до землі, яка в ньому є не капітал, а тільки засіб виробництва, зовсім інше. Фактор господарювання власними силами на власній землі і на власний розсуд обумовлює те, що «селянин вважатиме вигідним обробіток і такої ділянки, чистий дохід з якої буде дорівнювати тільки звичайній заробітній платі: все-таки він збереже за собою становище самостійного хазяїна. Ця ділянка і буде граничною ділянкою селянського господарства». Тому сфера прикладання некапіталістичного селянського господарства ширша за сферу прикладання господарства капіталістичного [11, с. 166].

Звичайно, подібні обґрунтування й висновки, які відповідали рівню політекономічних уявлень того часу, в цілому відбивали стан селянського і поміщицького господарства, проте не могли слугувати переконливими аргументами на користь визначеної В. Косинським загальної тенденції їх розвитку як «розкапіталізації» сільського господарства. У дійсності більшість поміщицьких господарств, так само як і селянських, переживали важкий процес капіталізації, перетворення з переважно напівнатуральних форм на такі, які б відповідали вимогам ринкової економіки, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. інтенсивно формувалася в Російській імперії. Однак, в силу особливостей селянського господарства, ці форми були різні.

За межі власної концепції «розкапіталізації» сільського господарства виводив і цілий ряд спостережень та висновків самого В. Косинського. Зокрема, відслідковані ним явища спрямування капіталу з торгівлі і промисловості у сільське господарство, масових перепродажів землі капіталістичного володіння, в тому числі й «капіталістичного селянського володіння», що *«робить господарсько-можливим, раціональним ведення*

капіталістичного сільського господарства взагалі» [13, с. 11]. Приміром, в окремих новоутворених маєтках, таких як «латифундія Терещенка», що вирости «зовсім не шляхом скупівлі селянських дрібних ділянок, а шляхом скупівлі великих же маєтків, власники яких не вміли справитися з господарством після знищення кріпосного права й розорилися» [11, с. 259]. Крім того, виявлені вченим «суттєві тенденції у розподілі землі в межах трудових господарств», для яких «характерним є процес мобілізації землі карликових (з виключно підсобною роллю для сім'ї – Л. Г.) та напівробочих господарств (частина з яких, прикупаючи землю, переходить до розряду робочих) у бік повних робочих господарств» [Ibid, с. 14]. Звичайно, цей процес супроводжувався розоренням більшості «неповних» робочих господарств.

В. Косинський відзначав цю тенденцію як загальносвітову, однак зв'язок з ринком найбільш стійкого повного трудового господарства обмежував задоволенням необхідних потреб селянської сім'ї у грошах. Втім, на питання, чи можливо буде в ході аграрної реформи, яка планувалася після лютневої революції, поставити якесь штучне обмеження для мобілізації знов створених «повних» земельних ділянок, вчений резонно відповідав: «Життя сильніше за марну, недоцільну норму, що намагається накласти опіку на трудове господарство й вузду для приборкання ... господарсько-раціональних і вільних громадян» [Ibid, с. 17].

Ще одним яскравим свідченням глибокого розуміння невідворотності розвитку селянського господарства саме на шляхах входження його у ринковий простір стали погляди В. Косинського на кооперацію як соціально-економічну організацію, яка може забезпечити конкурентоздатність селянського виробництва. Досвід західних країн «дає нам повну підставу стверджувати, що ні по відношенню до машинної техніки, ні по відношенню до техніки внесення добрив, а при розвитку кооперативних установ, і по відношенню до капіталу – селянське підприємство не стоїть безперечно нижче від великого, капіталістичного» [11, с. 477]. Різні види кредитної та сільськогосподарської кооперації у сфері постачання сільськогосподарської техніки, добрив і ін., переробки та збуту сільськогосподарської продукції, пояснював В. Косинський, полегшують для селянина ці проміжні між сільським хазяїном і ринком дії.

Особливого значення він надавав установам кредитної кооперації як таким, що «надають матеріальні засоби для господарської діяльності всіх інших видів кооперативних організацій: вони є ніби-то остовом, на якому тримаються інші види кооперативних установ» [Ibid, с. 474]. Саме кооперативна організація робить доступними для дрібного сільського господарства і великі підприємства для переробки продуктів землеробства і скотарства: молочні заводи, заводи для переробки капусти, млини, виноградні товариства, навіть цукрові й винокурні заводи тощо. Тим самим робить можливим для селянства використання переваг промислової

системи господарства, яка до розвитку кооперації була майже виключно надбаням великого господарства [Ibid, с. 477].

Але для того, щоб могли розвиватися кооперативні установи взагалі і кредитні зокрема, підкреслював вчений, необхідна свобода вступати в союзи, наявність відповідної правової бази. Негативний вплив надзвичайно низького культурно-правового укладу на долю кооперативних установ в Російській імперії В. Косинський переконливо продемонстрував на історії створення та загибелі позичковоощадних товариств. Він наводив страхітливий, за його виразом, процент (54,8%) кредитних товариств, що припинили своє існування до їх утвердження законом 1 січня 1898 р. «Такого страхітливого проценту загибелі ... не знає ні одна держава, крім нашої вітчизни», – з гіркотою констатував вчений. «Скільки перепон ставилося на шляху до створення будь-яких кредитних установ!». Зокрема, утримання інтелігенції від участі у всіх народних організаціях, що викликала підозру у «неблагонадійності» [Ibid, с. 346].

«Не може бути ніякого сумніву, що всякого роду товариства виростуть на ґрунті свободи і у самий короткий час змінять господарську фізіономію російського життя до невпізнанності; різного роду господарські відомості, необхідні для піднесення сільськогосподарської техніки, рознесуть по обличчю російської землі школи, грамоту, книги, вільне слово лектора...» [Ibid, с. 348]. Практика розвитку сільськогосподарської кооперації в результаті реформ С. Вітте та П. Столипіна, а також завдяки удосконаленню кооперативного законодавства, підтримці уряду тощо вже у другому десятилітті ХХ ст. підтвердила це передбачення вченого. Залишається актуальним і переконання вченого у тому, що «свобода дії ... зовсім не є якийсь відсторонений принцип, – вона *реальний фактор розвитку продуктивних сил народу*» [Ibid]. Саме тому селянське питання вчений вважав насамперед питанням політичним. Заходи в напрямку покращання культурно-правової обстановки, писав він, «здатні викликати прямо-таки реформу сільськогосподарського промислу». Без рішучої політичної реформи, що забезпечує самодіяльність суспільства, наголошував вчений, не може бути скільки-небудь значного піднесення сільськогосподарської промисловості [Ibid, с. 500].

Беззаперечно, обґрунтування ще на початку ХХ ст. стійкості селянського господарства та можливостей його розвитку на базі становлення різних видів сільськогосподарської кооперації стало головним здобутком багаторічної наукової праці В. Косинського. Його висновок про те, що селянське господарство є «цілком життєздатною, сильною формою підприємства, яке може витримати прикrostі господарського життя краще, ніж капіталістичне підприємство, і при тому формою, здатною засвоїти собі найбільш досконалу техніку» [Ibid, с. VII-VIII], був покладений в основу досліджень вчених всесвітньо відомої «школи О. Чайнова». Саме ця школа започаткувала так званій організаційно-виробничий напрям у дослідженні селянського господарства та розвинула наукові засади теорії

сільськогосподарської кооперації [5]. Однак і для економістів цієї школи була характерна недостатня ринкова орієнтація як при визначенні «некапіталістичної» природи селянського господарства, (за О. Чайновим, «сімейно-споживчої»), так і перспектив його розвитку – перетворення врешті-решт на підприємство фермерського типу. Це, звичайно, заважало баченню реального змісту і напрямів еволюції сільськогосподарського виробництва у різних його формах.

Слід відзначити, що саме В. Косинський зробив відчутний крок у перегляді власної концепції «розкапіталізації» сільського господарства, хоч і не відмовився від неї. Передусім це виявилось у зміні його поглядів на можливості великих капіталістичних підприємств у землеробстві. В останній своїй праці (1918 р.) вчений знову повертає увагу до факту більш низької врожайності у селянських господарствах порівняно з поміщицькими. Ця різниця, наголошує він, зростає, і її навряд чи можна пояснити чимось іншим, ніж більш швидким сільськогосподарським прогресом у великих власницьких господарствах [14, с. 263].

Вчений наводить статистичні дані, що засвідчують більшу стійкість капіталістичного (дворянського) землеволодіння у більш інтенсивних західних, південно-західних та українських губерніях («так званий там Дніпровсько-Донецький район»). Ці райони вчений визначає як райони «*стійкого* капіталістичного володіння» [Ibid, с. 265]. Він повертає увагу до праць О. Кауфмана, який разом з М. Огановським, О. Дояренком, В. Левитським, О. Скворцовим та іншими засвідчує явище, що «безсумнівно відбувається» і має масовий характер, – «викристалізацію цілої категорії власницьких господарств, вже не кабально-кріпосницького, а виробничо-капіталістичного типу» [14, с. 191, 264].

В. Косинський наголошує на тому, що на відміну від нечорноземної полоси, де переважаюча роль належить лісовому господарству, а також центральних районів, в яких власницькі господарства мають переважно кабально-кріпосницький характер, – «у південно-західному, частково у малоросійському районі – побудовані на чистокапіталістичній основі й технічно досконало облаштовані власницькі й крупно-орендаторські господарства представляють собою подекуди вирішально пануючий, подекуди, у всякому випадку, досить поширений тип». Саме в них ведеться найбільш інтенсивне і найбільш передове господарство, переважно зв'язане з технічною переробкою продуктів. Вести таке інтенсивне господарство селянство не в силах, «та й інтереси його спрямовані в інший бік». Ці капіталістичні підприємства безумовно «мають певне показове значення для навколишніх дрібних трудових господарств» і, крім того, «забезпечують сусідньому населенню високі заробітки, набагато вищі за валовий дохід, який ті можуть отримати у власному пересічному господарстві» [Ibid, с. 264]. «Очевидно, – робить надзвичайно важливий висновок В. Косинський, – що ці господарства імуновані від розкладаючого впливу трудового селянського господарства: *метод більш високої оцінки*

трудовами хазяями, що виходять з низької інтенсивності, не в змозі поколивати вигідності господарства згаданих крупних власників і не може надати йому вигоди при продажу його маєтку» [Ibid, с. 265].

Наведені дані, писав В. Косинський, свідчать, що «процес розкапіталізації відбувається, так би мовити, з гарантією розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, у тісному погодженні з *народногосподарським інтересом* країни і з повним збереженням інтенсивних господарств. Було б нічим не виправданим *соціально-економічним вандалізмом* накласти руку на ці інтенсивні господарства. Це не тільки означало б втрату дуже суттєвих галузей виробництва (напр., цукрової промисловості, яка у нас на Україні досягла більш потужного розвитку, ніж у всій Німеччині, де бурякові плантації займають 512.822 га, у той час як в Україні – 585.192 га), але це означало б також *переведення* дуже значної площі (багато мільйонів десятин) *на вкрай інтенсивну культуру*. А між тим я дуже боюся, що нашими «соціал-політиками», які претендують *спрямовувати* життя за своїм бажанням, не рахуючись з дійсністю і її законами, а тільки керуючись своїми «ідеалами» буде безплідно загублено немало господарських сил нашої батьківщини, будуть змарновані величезні капітали, вкладені у сільське господарство... *Замінити ці інтенсивні господарства* селянські трудові господарства *не можуть, не в силах!*» [Ibid, с. 266].

По суті В. Косинський визнав рівноправність великих і дрібних форм сільськогосподарського виробництва в процесі його еволюції, можливості забезпечення їх конкурентоздатності та подальшого розвитку в трансформаційних умовах формування капіталістичної економіки країни на початку ХХ ст. Особливий наголос він робив на значенні й необхідності збереження інституту приватної власності на землю. Працюючи в 1917 р. в Лізі аграрних реформ, він різко заперечував проти вимог соціалістичних партій щодо негайної націоналізації або соціалізації землі. Вчений ясно бачив ті страшні соціально-економічні наслідки, до яких могло призвести виконання цих вимог: подібні заходи не тільки покладуть край подальшому розвитку великих капіталізованих господарств, які, займаючи 1/10 всієї орної землі, залишалися головним поставником товарного хліба, але загальмують і розвиток селянського господарства на шляху його інтенсифікації. Виступаючи з цього приводу на VIII з'їзді партії кадетів у 1917 р., вчений наголошував, що і націоналізація, і соціалізація викличе «небувалі потрясіння, позбавить країну останніх продуктів ... послабить інтенсивність праці в селі, одіб'є у селян бажання працювати. Відіграє роль стимулу, який знизить особистий інтерес селян до землі, до нічиєї землі, в яку потрібно вбивати свій капітал, а разом із тим знизить і продуктивність праці» [Речь, – 1917. – 28 июля]. Однак ці пророчі передбачення українського вченого повністю збулися.

Підводячи підсумок цієї розвідки, зауважимо, що наукова спадщина В. Косинського засвідчує плідність творчого відношення до усталених в

економічному світі теорій та догм. Прагнення вченого подолати методологічну обмеженість класичної школи та марксизму, а також Німецької історичної школи, ввести у дослідження тенденцій еволюції народного господарства в цілому та його аграрної сфери зокрема елементи неокласичної методології, оплідненої яскраво вираженим у вченого інституціональним підходом, надали В. Косинському можливість зробити цілий ряд важливих висновків та узагальнень. При всій суперечливості аналітичних обґрунтувань, характерної для періодів зміни політекономічних парадигм, ці висновки та узагальнення спирались на глибоке і всебічне дослідження емпіричних даних, надзвичайно багату статистичну базу. Багато з них залишаються актуальними й сьогодні і потребують сучасного наукового осмислення стосовно «місця і часу» та подальшої розробки.

На завершення даного дослідження вважаємо за доцільне ознайомити читача з частиною передмови В. Косинського до його останньої праці (1918 р.). Думки вченого були не тільки серйозною пересторогою його сучасникам, а й своєрідним заповітом наступним поколінням. Цей невеликий уривок дозволить читачеві почути живий голос ученого, відчути його наукову наснагу, цільність поглядів, зваженість громадянської позиції, високу моральність та непохитну відданість гуманістичному ідеалу служіння інтересам народу.

* * *

Додаток

Косинский В. А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы: К аграрному вопросу. – Вып. 2. – Ч. 2: Мобилизация земельной собственности. – Киев, 1918. – С. I-IV.

Предисловие – Введение

...Настоящая книга выходит в тот момент, когда она может бросить некоторый свет на один из самых трудных и грозных вопросов нашей социально-экономической жизни, который поставила перед нами наша трагическая действительность. — Я разумею аграрный вопрос.

Благой по своим целям и стремлениям, он попал в неисходный тупик, — Главный Земельный Комитет, Лига аграрных реформ, местные земельные комитеты, различные политические партии, — все эти многочисленные организации и учреждения, несмотря на все их усилия, несмотря на самые лучшие и горячие желания блага народу, не сумели — по

моему глубокому убеждению – поставить на практические рельсы этот вопрос, по которым он мог бы докатиться до благополучного разрешения в виде реформы на благо народное. Я позволяю себе думать, что он практически до сих пор даже и не поставлен на разрешение. Ведь существо и трудность вопроса состоят в его положительной части, как устроить так или иначе добытую землю, чтобы народу жилось лучше и счастливее? Ведь конфисковать, выкупить, разорить известную часть землевладельцев и сделать для них дальнейшее хозяйничанье невозможным, – сделать все это несравненно легче и проще, чем устроить на этой земле нового хозяина. Без удовлетворительного разрешения этого последнего вопроса самый смысл реформы теряется окончательно.

Между тем мы, собственно говоря, даже не знаем этого нового хозяина. – Все случаи наделения землёю, какие до сих пор знала история, всегда оперировали с заранее известным хозяином. Наша реформа 19 февраля 1861 года наделяла землёю крестьян, которые уже обрабатывали ее, имели инвентарь и на наделяемой земле уже вели определенное хозяйство, которое и нужно было передать хозяину, закрепить его за ним. Выкуп земли ирландскими арендаторами опять имеет дело со совершенно определенными лицами, которые уже вели и ведут хозяйство на выкупаемой земле; эта земля остается у прежнего хозяина. Не то у нас. Мы говорим о неизвестном незнакомце, которого еще нужно найти где-то и каким-то образом устроить на новом месте ... Мы даже не знаем самых общих категорий этих хозяев. Будут ли это малоземельные и безземельные. Будет ли это все население с неотъемлемым правом на землю, как на стихию – подобно воздуху, свету ... Мы не знаем того, как их должно устроить даже в самых общих, так сказать, принципиальных чертах. Мы не решили передать ли землю в собственность или только в пользование и, если в пользование, то в какое: в аренду ли или в виде трудового права, – кто хочет работать, тот и имеет право на землю, тому и должна она быть дана на то время, в течение которого он будет работать... Все-же остальное, в вопросе как устроить, покрыто почти полным мраком неизвестности.

Господствующие течения наших дней говорят о социализации, национализации, муниципализации земли, т. е. о совершенно новом укладе хозяйственной жизни, построенном на совершенно иных хозяйственных стимулах, чем теперешние, – укладе, еще нигде не осуществленном, не опирающемся на наше историческое прошлое, того мало: отрицающем современное реальное положение вещей. – В этом укладе, во всяком случае, не будет нашего современного трудового крестьянина, прилагающего свой

труд и труд своих семейных помощью собственного капитала на собственной земле, желающего свободно располагать своим трудом и своими материальными средствами производства и стремящегося получить наибольший хозяйственный результат. Это прыжок в совершенную неизвестность, в абсолютно неопределенное будущее и при том с полным отрицанием всего существующего в наши дни.

И при таких-то условиях началась крайне напряженная агитация различных партий среди темной крестьянской массы из-за голосов в Учредительное Собрание и, прежде всего, в среде темной массы крестьянства в серых шинелях, стоявшей на фронте, собранной вместе и потому легко доступной пропаганде... Тут было проявлено безгранично много демагогии. Тут была демагогия военно-тактическая, нечуждая воздействию врага, стремившегося разложить нашу доблестную армию и, действительно, доведшего ее до полного разложения; тут была демагогия «с испугу» и «без страха», с совершенно определенным намерением. Тут была демагогия «по моде». Тут была демагогия «так», – ибо не было своего определенного мнения, – а главное, мужества говорить и действовать по своему при всеобщем угаре. В результате, в темную массу многомиллионного населения были брошены лозунги ею совершенно непонятые и ей непонятные... Эти лозунги значат, в сущности, совсем не то, что связывает с ними население, и сплошь и рядом говорят нечто такое, что не соответствует ни действительным нуждам, ни силам народа... Население введено невольнo или вольнo в заблуждение и фанатизировано... Такое положение опасно и должно окончиться катастрофой!..

Страшно становится за страну при виде бушующего моря раскаленной лавы. – Теперь темные массы бросились громить помещичьи имения и скоро бросятся друг на друга – село на село и волость на волость – делить награбленные имущества и землю. В Новгород-Северском уезде Черниговской губернии, в котором пишутся эти строки, уже происходят подобные сцены... Эти темные массы могут стереть с лица земли нашей все хоть сколько-нибудь культурное, совершенно разорить население и опустить страну в самое мрачное варварство.

Но как ни страшна современная действительность, как ни ужасно современное положение, нам предстоят, может быть, еще более тяжелые времена, еще более страшные испытания. Представьте себе положение, когда ни органы законодательные, ни Учредительное Собрание (ни Всероссийское, ни Украинское) не смогут разрешить аграрный вопрос в том смысле, как он поставлен перед населением. А ведь, это так будет!

Ибо сам вопрос поставлен неразрешимо. Что случится тогда? Какой взрыв отчаяния, недоверия и озлобления zalъет нашу родную землю? Какие страшные, мучительные конвульсии искажат доверчивое лицо народа, поверившего в близкое осуществление всеобщего благополучия?.. И какие судороги ужаса и отчаяния схватят все тело народа, прожившего великую историю? И... к каким богам он обратится?!...

В это время на нас – скромных научных работников – выпадает великая и ответственная обязанность: мы должны мужественно и спокойно нести светоч объективного знания, несмотря на весь гром грохочущего моря, несмотря на всю тьму, нас окружающую... Мы должны осветить ровным и ярким светом объективной истины действительное положение вещей, вне партий, вне личных интересов, служа только святой объективной истине и действуя только на благо народа. И, прежде всего, мы должны среди грозных волн моря народной жизни открыть, обнаружить те мощные стихийные течения, которые, несмотря ни на что, все же текут под бушующими волнами безбрежного моря, в котором заблудился корабль нашей истории и которые могли бы послужить основой для надлежащей ориентации кормчим нашей жизни, помогли бы довести, донесли бы драгоценный груз до твердой земли, где можно было бы начать уверенною рукою на прочной земле строительство, увя, разрушенной государственной и социальной жизни... В этом моя вера, в этом моя надежда, ради которой еще стоит жить... И посильным стремлением найти эти течения в социально-экономической жизни и является настоящая работа...

1917, декабря 30.
Новгород-Северск

В статье рассматриваются основные вехи жизни и научной деятельности В. Косинского, его взгляды на ряд методологических проблем политической экономики, теории и практики кредита, пути эволюции сельского хозяйства; приводится отрывок из последней работы В. Косинского (приложение).

1. Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. – № 3. – С. 247-254.
2. Вороненко В. В., Кістерська Д. Д., Матвеева Л. В. та ін. Микола Петрович Василенко. – К.: Наук. думка, 1991. – 272 с.
3. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – К.: Інститут економіки НАН України, 2001. – 268 с.
4. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 244 с.

5. Горкіна Л. П., Тимочко Н. О. Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи О. В. Чайнова // Історія нар. госп-ва та екон. думки Укр. РСР. Респ. міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 25. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 71-78.
6. Горкіна Л. П. Український ідеолог і теоретик ринкової трансформації економіки Російської імперії у ХІХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Економіка. – Вип. 84. – Київ, 2006. – С. 16-21.
7. *Енциклопедія українознавства*. В 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Вид-во «Нове життя», 1955-1995. – Репринтне перевидання. – Львів: НТШ. – 1993-2003. – 4016 с. + 398 с.
8. *История русской экономической мысли*. В 3 т. – Том 3. – Ч. 1: Эпоха империализма и буржуазных демократических революций в России. – Москва, 1986. – 574 с.
9. Кистерская Л. Д., Коцый Л. В., Матвеева Л. В. В. А. Косинский – академик первого состава Украинской Академии наук // Очерки истории естествознания и техники. – Вып. 39. – Киев, 1991. – С. 123-128.
10. Косинский В. А. Земельная задолженность и мобилизация земельной собственности // Известия Киевского коммерческого института. – 1913. – Кн. ХІХ. – Киев, 1913. – С. 1-80; 1913. – Кн. ХХ. – Киев, 1913. – С. 81-145.
11. Косинский В. А. К аграрному вопросу. – Вып. 1: Крестьянское и помещичье хозяйство. – Одесса, 1906. – 532 с. + Приложения + Предисловие (с. I-XIV).
12. Косинский В. А. К вопросу о мерах к развитию производительных сил России: Статистико-экономический эскиз. – Одесса, 1904. – 43 с. + Приложения.
13. Косинский В. А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы. – Ч. 1: Земельная задолженность. – Киев, 1917. – 484 с.
14. Косинский В. А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы: К аграрному вопросу. – Вып. 2. – Ч. 2: Мобилизация земельной собственности. – Киев, 1918. – 278 с. + 67 с. (Приложения).
15. Косинский В. А. Учреждения для мелкого кредита в Германии. Их история в связи с некоторыми сторонами экономической жизни этой страны / Предисл. В. Косинского. – Том 1. – [Москва, 1901]. – ССХСІХ с. + 321 с. + Приложения.
16. Ленін В. І. Землевпорядження і сільська біднота // Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 24. – С. 5-7.
17. Матвеева Л. В. Академік Володимир Косинський // Члени-засновники Національної Академії наук України. – Зб. нарисів. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 317-342.
18. Памяти Д. И. Пихно. Сообщение проф. А. Д. Билимовича и проф. Н. М. Цытовича. – С.-Петербург, 1913. – 34 с.
19. Птуха М. В. П'ять років існування ІІІ Соціально-Економічного відділу Української Академії наук (1919-1923) // Записки Соц.-Екон. відділу УАН. – Київ, 1923. – С. 1-23.
20. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. [Диссертация]. – С.-Петербург, 1894. – 512 с.
21. Чупров А. И. Политическая экономия: Лекции заслуж. ординарного проф. император. Москов. ун-та А. И. Чупрова. [С разрешения автора издал проф. Новоросс. ун-та В. А. Косинский как руководство для своих слушателей]. – 2 изд. – [Одесса], 1907. – 311 с. + 224 с.

Одержано 12.09.2007.